
Політика
в сфері боротьби
зі злочинністю України:
теоретичні та
прикладні проблеми

Розділ 2. Теоретичні питання політики в окремих сферах боротьби зі злочинністю

України з огляду на положення інституту множинності злочинів (можливо, відповідно до однієї із запропонованих вище концепцій множинності злочинних діянь); по-друге, у напрямку усунення суперечностей між положеннями норм кримінального, адміністративного і кримінально-виконавчого законодавства; по-третє, з приводу узгодження вітчизняних вимог, що стосуються порядку й умов відбування покарання рецидивістами у місцях позбавлення волі, зі стандартами поведінки зі злочинцями, про що дбає міжнародна спільнота;

4) найкращою кримінологічною стратегією боротьби з рецидивною злочинністю є запобігання злочинності первинній. На цьому етапі запобіжні заходи виступають, так би мовити, заходами подвійної превенції: не допускаючи вчинення первинного злочину, усувається будь-яка вірогідність вчинення й наступного. Після другого засудження, яке є «критичним» у «кар'єрі» рецидивіста, суспільство має справу, образно кажучи, лише зі зняттям симптоматики суспільної хвороби. Тому результативність запобіжної діяльності після другого засудження у плані повної ресоціалізації особи, як правило, дуже незначна. Але все одно суспільство, допомагаючи колишнім засудженим і готуючись до відомих витрат, без яких, на жаль, не обходиться ця діяльність, не повинно економити на ній та виключати можливість успішного повернення до правослужного життя нехай навіть незначної частини рецидивістів.

Шпіляревич В.В. Кримінально-правова політика у сфері застосування заходів безпеки

Кримінально-правова політика у сфері застосування заходів безпеки являє собою невід'ємну складову кримінально-правової політики України.

Заходи безпеки – це різновид заходів кримінально-правового характеру, передбачених КК України, які від імені держави за мотивованим рішенням суду застосовуються до особи, яка перебуває у «небезпечному стані», з метою запобігання

повторному вчиненню нею суспільно небезпечного діяння, яке підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України³⁴⁴.

Змістовну сторону (предмет) кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки утворюють такі її складові:

1) визначення кола заходів кримінально-правового характеру, які належать до так званих заходів безпеки;

2) діяльність судових органів щодо застосування заходів безпеки та з'ясування ефективності реалізації цього інституту на практиці.

Зміст кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки визначається тими завданнями, які стоять перед нею. У свою чергу, її завдання обумовлюються цілями, які вона переслідує, що умовно можуть бути диференційовані на матеріальні та юридичні.

Матеріальні цілі торкаються суспільних відносин у неправовій сфері і можуть мати економічний, ідеологічний та інший характер. Можливі й різноманітні їх комбінації.

Що стосується *юридичних цілей* кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки, то їх система може бути структурована таким чином:

а) застосування заходів безпеки до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, та перебувають у так званому «небезпечному стані»;

б) запобігання злочинності (спеціальна превенція) на підставі здійснення максимального впливу на осіб, які перебувають у зазначеному вище стані.

Отже, завдання кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки стосуються таких сфер:

1) сфери визначення оптимальних заходів кримінально-правового характеру (заходів безпеки) на осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння,

³⁴⁴ Шпіляревич В. В. Кримінально-правові заходи безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / В. В. Шпіляревич. – Львів, 2015. – С. 4, 8.

передбаченого Особливою частиною КК України (пеналізація й депеналізація);

2) сфери запобігання злочинам (зокрема, забезпечення реалізації спеціальної превенції) методами кримінально-правового впливу (шляхом застосування заходів безпеки).

Саме запобігання злочинам є одним із найважливіших завдань, що стоїть перед кримінально-правовою політикою України в цілому, яка перспективно спрямована на зменшення рівня злочинності в суспільстві.

У своїй сукупності рівень досягнення поставлених перед кримінально-правовою політикою у сфері застосування заходів безпеки задач і характеристика тих конкретних цілей, які зафіксовані при її розробці та прийнятті, визначають її ефективність.

Беручи за основу розроблену у науці диференціацію суб'єктів та учасників кримінально-правової політики, можна окремо виділити учасників кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки, маючи на увазі, що суб'єкти визначені у науці, залишаються не змінними. До кола учасників цього напрямку кримінально-правової політики належать: суди загальної юрисдикції як єдиний орган, уповноважений на прийняття рішення про застосування того чи іншого заходу безпеки; особи, до яких відповідні заходи ними можуть бути застосовані, та інші учасники, які забезпечують реалізацію досліджуваних заходів на практиці (ті, які безпосередньо забезпечують своєчасне і належне застосування кримінально-правових заходів безпеки з метою виконання судового рішення (кримінально-виконавча інспекція, ОВС, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, педагогічні або трудовий колектив, родичі, опікуни, окремі громадяни тощо); ті, які здійснюють нагляд і контроль над останніми (органи прокуратури, які здійснюють нагляд за дотриманням законності під час застосування кримінально-правових заходів безпеки; органи державної виконавчої влади, які здійснюють відомчий контроль за недопущенням порушення суб'єктами застосування заходів безпеки прав осіб, до яких відповідні заходи застосовуються)).

Розгляд питання про джерела кримінально-правової політики, як взагалі, так і стосовно її напрямку, що аналізується, дає підстави

звернутись до визначення ще одного джерела, яке досі не було проаналізовано у науці.

Мова йде про рішення Європейського суду з прав людини. Як відомо, вони являють собою акти офіційного тлумачення положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини. У ч. 1 ст. 32 Конвенції безпосередньо зазначається, що юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47³⁴⁵. Це означає, що інтерпретація Конвенції про захист прав і основних свобод людини, яка міститься у рішеннях Європейського суду з прав людини, є формально обов'язковою для юрисдикційної діяльності національних (українських) судів, оскільки лише він має право здійснювати її офіційне тлумачення.

Сфера застосування практики Європейського суду з прав людини визначається його основними цілями. Як випливає із назви та преамбули закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, основними цілями Суду є: а) забезпечення виконання рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; б) впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини³⁴⁶.

Однак слід зауважити, що не всі рішення Європейського суду з прав людини виступають джерелами кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки. Мова йде лише про ті, які винесені Судом за результатами розгляду справ, у яких стороною є Україна. Зокрема, серед винесених Європейським судом з прав людини рішень до джерел кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки належать:

1) щодо реалізації інституту примусових заходів медичного характеру (рішення Європейського суду з прав людини від 8 листопада 2005 року у справі «Горшков проти України», рішення

³⁴⁵ Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листоп. 1950 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 270.

³⁴⁶ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2007 року у справі «Кочерук проти України»³⁴⁷;

2) щодо реалізації інституту примусового лікування (рішення Європейського суду з прав людини від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України», рішення Європейського суду з прав людини від 25 жовтня 2007 року у справі «Яковенко проти України»³⁴⁸ та низка інших.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що сучасна кримінально-правова політика у сфері застосування заходів безпеки характеризується наступними рисами: а) гуманізацією інституту заходів безпеки і практики його застосування; б) демократизацією заходів безпеки як різновиду заходів кримінально-правового характеру, спрямованих на боротьбу зі злочинністю; в) забезпеченням законності та соціальної справедливості при реалізації інституту заходів безпеки; г) затвердженням судової влади, підвищенням незалежності, авторитету й ролі судів загальної юрисдикції як єдиного органу, уповноваженого на прийняття рішення про застосування того чи іншого заходу безпеки; г) використанням загальнонародських цінностей, досягнень світової цивілізації у кримінальному судочинстві в результаті застосування заходів безпеки.

Історія становлення і розвитку кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки не є багатою на законодавче регулювання цієї проблеми. Це зумовлено насамперед тим, що система кримінального законодавства України формувалася

упродовж тривалого часу, постійно вдосконалюючись і поглиблюючись. Більше того, Україна впродовж століть була позбавлена державної незалежності, самостійності у питаннях створення національного законодавства та формування і реалізації власної кримінально-правової політики. Це, за словами М. Й. Коржанського, дає підстави стверджувати про її «бідність» і «практичну відсутність»³⁴⁹.

Враховуючи відомі особливості історичного розвитку України і, відповідно, особливості розвитку кримінального законодавства, доцільно умовно виділяти такі етапи історії становлення і розвитку кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки:

1-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки періоду входження України як складової Російської та Австро-Угорської імперій (середина XVIII ст. – жовтень 1917 р.);

2-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки на території України радянського періоду (жовтень 1917 р. – серпень 1991 р.);

3-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки незалежної Української держави і до моменту ухвалення КК України (серпень 1991 р. – вересень 2001 р.);

4-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки сучасного періоду розвитку України (з 1 вересня 2001 р. і до сьогодні).

Як бачимо, періодизація не охоплює етапи розвитку кримінального права Київської Русі і феодальної роздробленості (IX – середина XVII ст.) та Козацької держави (середина XVII – середина XVIII ст.). Це пояснюється тим, що, хоча розвиток національного кримінального законодавства пов'язаний з дією чинних на той час таких нормативно-правових актів, як Руська Правда, Статути князівства Литовського, Магдебурське право³⁵⁰,

³⁴⁹ Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. – К., 2001. – С. 52.

³⁵⁰ Василенко Н. П. Матеріали по історії українського права : в 2 т. / Н. П. Василенко. – К., 1929. – Т. 1. – 448 с.

³⁴⁷ Рішення Європейського суду з прав людини від 8 листоп. 2005 р. у справі «Горшков проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_090; Рішення Європейського суду з прав людини від 6 верес. 2007 р. у справі «Кочерук проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_839.

³⁴⁸ Рішення Європейського суду з прав людини від 28 берез. 2006 р. у справі «Мельник проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_037; Рішення Європейського суду з прав людини від 25 жовт. 2007 р. у справі «Яковенко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_438.

Саксонське Зерцало³⁵¹, Права та устави Малоросії³⁵² тощо, заходи, які за метою застосування схожі із заходами безпеки, уперше на нормативному рівні були закріплені у Власному Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.³⁵³

Особливості кожного з виокремлених етапів історії становлення і розвитку кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки можуть бути охарактеризовані наступним чином.

1-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки періоду входження України як складової Російської та Австро-Угорської імперій (середина XVIII ст. – жовтень 1917 р.). З аналізу положень Власного Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. очевидно, що як додаткові покарання (які за метою застосування схожі із заходами безпеки) до винних широко застосовувалися так звані «поразки» у правах: позбавлення прав стану, службових прав і привілеїв, прав сімейних – поразка батьківських прав, поразка прав майнових, заборона займатися ремеслом. Як додаткове стягнення до особи застосовувалося також обмеження вибору місця проживання, встановлення за особою, яка відбувала покарання у вигляді каторжних робіт, поліцейського нагляду, висилка власних громадян за кордон, заборона проживати в столицях або в певних місцях³⁵⁴, відібрання майна (забороненого до вживання в цивільному обігу, предметів, що слугували засобом для вчинення злочину, або здобуті за допомогою злочину) і знищення наслідків злочинної діяльності. Водночас відібрання таких предметів не

³⁵¹ Саксонське зерцало / под ред. В. М. Корецького. – М., 1985. – 271 с.

³⁵² Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / за ред. Ю. С. Шемчуценка. – К., 1996. – 548 с.; Собрание малороссийских прав 1807 г. / под ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. – К.: Наукова думка, 1993. – 368 с.

³⁵³ Алексеев В. И. Институт лишения прав как дополнительное наказание по Уложению о наказаниях 1845 года / В. И. Алексеев // Российский следователь. – 2006. – № 4. – С. 58–61.

³⁵⁴ Там само. – С. 9, 61.

ототожнювалося з вилученням предметів як речових доказів у справі, що мали процесуальне значення³⁵⁵.

У Власному Уложенні про покарання кримінальні та виправні (в редакції 1857 р.), в примітці до ст. 62 зазначалося, що в деяких особливих випадках допускалося застосування позасудового провадження таких примусових заходів³⁵⁶:

- 1) віддання під нагляд поліції;
- 2) висилка за кордон;
- 3) заборона мешкати у певних місцях;
- 4) короточасний арешт;
- 5) догани, зауваження, а до деяких осіб – нетяжкі покарання різками (не більше 40 ударів).

Як додатковий захід передбачалася передача злочинця під нагляд поліцейських органів або інших установ (аналог сучасного адміністративного нагляду), оскільки режим в'язниць не давав достатньої гарантії суспільної безпеки стосовно осіб, звільнених із місць позбавлення волі, що обумовлювало необхідність особливо ретельного нагляду за такими особами з боку поліцейської влади³⁵⁷.

У період дії Власного Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. застосування певних превентивних заходів пов'язувалося з віднесенням деяких осіб до категорії таких, що перебувають у «небезпечному стані», який визначався поліцейськими органами. Відповідно до Положення про негласний поліцейський нагляд від 1 березня 1882 р., до осіб, які перебували у так званому «небезпечному стані», розпочали зараховувати³⁵⁸:

- а) студентів, відрахованих із навчальних закладів;
- б) осіб, які відбули тюремне ув'язнення;
- в) осіб, які повернулися з адміністративної висилки;
- г) звільнених з-під нагляду поліції «за вчинення державного злочину й політичну неблагонадійність».

³⁵⁵ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: Часть Общая: в 2-х т. / Н. С. Таганцев; сост. и отв. ред. Н. И. Загородников. – М., 1994. – Т. 2 – С. 117.

³⁵⁶ Алексеев В. И. Цит. праця. – С. 59.

³⁵⁷ Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремноведением: учебное пособие / И. Я. Фойницкий. – М., 2000. – С. 245.

³⁵⁸ Там само. – С. 248.

Кримінальне Уложення 1903 р. розрізняло заходи соціального захисту (заходи безпеки) двох видів³⁵⁹:

- 1) такі, що призначаються за діяння, які не є злочинами;
- 2) такі, що призначалися як додаткові покарання.

Так, до першої категорії належали заходи, які застосовувалися щодо розумово й морально дефективних осіб, – поміщення до установи на примусове лікування, а до другої категорії – заборона займати певну посаду, займатися певною діяльністю, а також видалення з певного місця (висилка)³⁶⁰. Коментуючи положення Кримінального Уложення 1903 р., М. С. Таганцев до заходів, які призначаються за діяння, що не є злочинами, відносить³⁶¹:

- а) заходи щодо божевільних: відповідальний нагляд; поміщення до лікарського закладу;
- б) заходи «стосовно неповнолітнього від 10 до 17 років, який вчинив злочинне діяння, але є неосудний», а саме:
 - 1) передання під відповідальний нагляд;
 - 2) поміщення до виховно-виправного закладу;
 - 3) передача до монастиря;
 - 4) вирок про направлення до особливих приміщень при в'язницях і арештних будинках.

Передбачалося застосування до особи й опублікування вироку за рахунок засудженого в урядових або приватних виданнях.

2-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки на території України радянського періоду (жовтень 1917 – серпень 1991 рр.). У системі заходів кримінально-правового характеру, встановлених ст. 25 Керівних засад з кримінального права 1919 р., перше місце належало заходам судово-виховного характеру³⁶²:

- а) виселення;

- б) висловлення суспільного осуду;
- в) примушування до виконання дій, що не становлять фізичного позбавлення волі (наприклад, пройти курс навчання, оголошення особі бойкоту, відновлення, відшкодування заподіяного збитку, заборона займати певну посаду або виконувати певний вид роботи, примусові роботи без поміщення в місця позбавлення волі).

Крім того, Керівні засади з кримінального права 1919 р. у системі кримінально-правових заходів передбачали так звані невизначені вироки тюремного ув'язнення та надавали можливість суду застосовувати до психічно хворих, які вчинили протиправні діяння, «примусові заходи застереження»³⁶³.

КК УРСР 1922 р. також дозволяв суду замість заходів соціального захисту судово-виправного характеру застосовувати заходи соціального захисту медико-педагогічного характеру³⁶⁴. За цим же Кодексом неповнолітні віком до 16 років підлягали віданню комісій у справах неповнолітніх. До неповнолітніх віком від 14 до 16 років заходи медико-педагогічного характеру могли застосовуватися судом тільки тоді, коли комісія передавала справу до суду з висновком про неможливість обмежитися застосуванням лише зазначених заходів щодо такого неповнолітнього.

Основні засади кримінального законодавства Союзу і союзних республік, що були прийняті 31 жовтня 1924 р., поняттям «покарання» не оперували, а всі заходи кримінально-правового характеру об'єднувалися в одне родове поняття – заходи соціального захисту, однак відмовилися від диференціації цілей їхнього застосування.

Відповідно до ст. 5 Основних засад кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1924 р. усі заходи соціального захисту поділялись на три групи³⁶⁵:

- а) соціального захисту судово-виправного характеру;

³⁵⁹ Уголовное уложение от 22 марта 1903 г. // Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М., 1994. – Т. 9. – С. 271.

³⁶⁰ Там само. – С. 271.

³⁶¹ Таганцев Н. С. Цит. праця. – С. 204, 205.

³⁶² Шишов О. Ф. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР 1919 года – памятник советской уголовно-правовой мысли / О. Ф. Шишов // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 84.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917–1925 гг. : в 2-х т. – К., 1927. – 135 с.

³⁶⁵ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1925 гг. / под ред. И. Т. Голякова. – М., 1953. – 463 с.

- б) соціального захисту медичного характеру;
- в) соціального захисту медико-педагогічного характеру.

Зокрема, заходи соціального захисту судово-виправного характеру за своєю правовою природою були заходами покарання, що передбачені чинним КК України, і вони не могли застосовуватися до осіб, які вчинили злочин у стані хронічної душевної хвороби чи тимчасового розладу душевної діяльності, або в такому хворобливому стані, коли не могли усвідомлювати свої дії чи керувати ними, а також і до тих осіб, які хоч і діяли в стані душевної рівноваги, проте до моменту постановлення вироку захворіли на душевну хворобу³⁶⁶. У такому випадку до таких осіб могли бути застосовані лише заходи соціального захисту медичного характеру, до яких належали³⁶⁷:

- 1) примусове лікування;
- 2) поміщення у медико-ізоляційний заклад.

Заходами соціального захисту медико-педагогічного характеру Основні засади кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1924 р. закріплювали³⁶⁸:

а) передачу неповнолітнього під нагляд батьків, усиновителів, опікунів, родичів або інших осіб чи закладів;

б) поміщення в спеціальний лікувально-виховний заклад.

Чинний на той час Виправно-трудоий кодекс УРСР, що був прийнятий 23 жовтня 1925 р., передбачав такі заклади для застосування заходів соціального захисту медико-педагогічного характеру³⁶⁹:

- 1) трудові будинки для неповнолітніх правопорушників;
- 2) трудові будинки для правопорушників із робітничо-селянської молоді.

У ч. 3 ст. 10 Основних засад кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1924 р. зазначалось, що примусові заходи виховного характеру могли бути застосовані судом до

³⁶⁶ Цит. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1925 гг. ...

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ Собрание узаконений УССР / Ведомости Верховного Совета УССР. – 1935. – № 22. – Ст. 126.

особи, яка не досягла 18-річного віку, у випадку вчинення нею злочину, що не становить значної суспільної небезпеки, за наявності можливості її виправлення без застосування покарання³⁷⁰.

КК УРСР 1927 р., відповідно до положень Основних засад кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1924 р., із деякими редакційними уточненнями аналогічно поділяв усі заходи соціального захисту на такі ж групи³⁷¹. У Кодексі, зокрема, зверталася увага на те, що метою застосування відповідних заходів до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, було³⁷²:

- а) загальне попередження злочинності;
- б) позбавлення їх можливості вчиняти нові злочини;
- в) пристосування таких осіб до умов вільного співжиття.

Щодо заходів соціального захисту медико-педагогічного характеру, то вони застосовувалися до соціально небезпечного правопорушника у випадках, коли ця небезпечність зумовлювалася:

- а) відсутністю або недостатністю виховного нагляду над ним;
- б) патологічною (хворобливою) психічною організацією;
- в) тими та іншими обставинами разом.

Тобто основним завданням зазначених заходів було виправлення неповнолітніх шляхом виховних і лікувальних заходів.

КК УРСР 1960 р. у статті, що визначала його завдання та підстави кримінальної відповідальності, не передбачав жодних інших кримінальних заходів державного примусу, окрім покарання³⁷³. Однак, незважаючи на це, існувало чимало

³⁷⁰ Цит. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1925 гг. ...

³⁷¹ Уголовный кодекс УССР в ред. 1927 г. – 2-е изд., офиц. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 135 с.; Уголовный кодекс УССР: официальный текст с изменениями на 1 июля 1942 г. и с приложением поштатейно-систематизированных материалов. – М., 1942. – 104 с.

³⁷² Там само.

³⁷³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного суду України на 25 травня 1994 р.) / гол. редактор В. С. Ковальський. – К. : Юрінком

примусових заходів, які не належали до системи покарання. Так, найбільш детально у КК УРСР 1960 р. були представлені примусові заходи медичного характеру, піклування родичів або опікунів з обов'язковим лікарським наглядом та примусові заходи виховного характеру. Зокрема, примусове лікування могло здійснюватися у психіатричних лікарнях загального і спеціального типів залежно від характеру психічного захворювання, небезпечності особи для суспільства і тяжкості вчинених суспільно небезпечних діянь. До осіб, які після вчинення злочину захворіли на психічне захворювання, за рішенням суду могли застосовуватися такі види примусових заходів медичного характеру³⁷⁴:

- 1) направлення до психіатричної лікарні загального типу;
- 2) направлення до психіатричної лікарні спеціального типу;
- 3) передання на піклування родичам чи опікунам з обов'язковим лікарським наглядом.

Як критерій для диференціації заходів виступав ступінь суспільної небезпечності психічно хворого.

Проте Указом Президії ВР УРСР від 10 лютого 1988 р. № 5397-ХІ «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»³⁷⁵ система цих заходів була змінена, а саме до них почали включати:

- а) направлення до психіатричної лікарні зі звичайним наглядом;
- б) направлення до психіатричної лікарні з посиленням наглядом;
- в) направлення до психіатричної лікарні з суворим наглядом.

Тобто внесені зміни диференціювали види лікувальних закладів.

– редакція Бюлетеня законодавства і Юридичної практики, 1994. – С. 7, 9.

³⁷⁴ Уголовный кодекс УССР от 28 декабря 1960 г. // Ведомости Верховного Совета УССР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

³⁷⁵ Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10 лютого 1988 р. № 5397-ХІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1988. – № 8. – Ст. 212.

Можливість передачі на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом не розглядалася вже як різновид примусових заходів медичного характеру.

У КК 1960 р. примусові заходи медичного характеру і примусові заходи виховного характеру містилися в одному розділі, незважаючи на те, що вони суттєво відрізняються один від одного за юридичною природою, підставами і цілями застосування. Щодо примусових заходів виховного характеру, то в першій редакції КК 1960 р. передбачав, що суд може застосувати відповідні заходи до неповнолітнього, який вчинив злочин невеликої тяжкості, у випадку, коли визнає, що його виправлення можливо без застосування покарання. Зокрема, до таких заходів, згідно зі ст. 11 зазначеного Кодексу, належали³⁷⁶:

- 1) передача винного під нагляд родичів чи осіб, які їх замінюють;
- 2) передача винного під нагляд громадської організації, трудового колективу чи окремих громадян за їх згодою;
- 3) направлення винного до спеціальної навчально-виховної або лікувально-виховної установи для дітей і підлітків.

Суд мав право також у порядку, передбаченому спеціальним Положенням³⁷⁷, визнати за необхідне призначити неповнолітньому громадського вихователя.

У зв'язку з прийняттям нового кримінального, кримінально-процесуального законодавства у 1961 р. Указом Президії ВР УРСР від 30 грудня 1961 р. № 283-07 «Про затвердження Положення про комісії у справах неповнолітніх УРСР»³⁷⁸ було відновлено діяльність комісій у справах неповнолітніх, статус яких суттєво відрізнявся від статусу аналогічних комісій, що діяли раніше.

³⁷⁶ Цит. Уголовный кодекс УССР от 28 декабря 1960 г. ...

³⁷⁷ Положення про громадських вихователів неповнолітніх : затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 серпня 1967 р. № 283-07// Відомості Верховної Ради УРСР. – 1967. – № 34. – С. 243.

³⁷⁸ Про затвердження Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30 грудня 1961 р. № 283-07 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1962. – № 3. – Ст. 51.

Відповідно до вказаного Положення, комісії у справах неповнолітніх були основною координаційною ланкою у системі державних органів та організацій громадськості, що займалися виховною і профілактичною роботою серед неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці, з якого не може наставати кримінальна відповідальність, або якщо вони були звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням до них саме примусових заходів виховного характеру на стадії досудового слідства³⁷⁹.

Кримінальному законодавству УРСР були відомі також такі кримінально-правові інститути, як «умовне засудження» та «відстрочка виконання покарання». Історія становлення цих інститутів, постійних змін у редакції кримінально-правових норм, які їх визначали, доводять до реформування змісту та сутності зазначених інститутів. Так, у перші роки радянської влади для застосування умовного засудження достатньою була наявність трьох підстав:

- а) вчинення злочину вперше;
- б) збіг тяжких особистих обставин;
- в) певний ступінь суспільної небезпеки, який не вимагає ізоляції від суспільства.

Слід звернути увагу на те, що кримінальне законодавство України у редакції 1922 р. інститут умовного засудження визначало у системі видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

3-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки незалежної Української держави до моменту ухвалення КК України (серпень 1991 – вересень 2001 рр.). Після проголошення Україною своєї незалежності законодавець переглянув окремі положення законодавства, які не відповідали загальним тенденціям гуманізації та демократизації суспільства. І як наслідок – 23 грудня 1993 р. Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України та до Положення про комісії у справах неповнолітніх Української

РСР» від 23 грудня 1993 р. № 3787-ХІІ³⁸⁰ були внесені зміни до КК 1960 р., яким, зокрема, передбачалось, що з того часу тільки суд був наділений правом направляти неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння незалежно від свого віку, до спеціальної навчально-виховної чи лікувально-виховної установи для дітей і підлітків. Попри це, строк фактичної їх ізоляції не визначався, а неповнолітній звільнявся або після досягнення відповідного віку, або після фіксації факту його виправлення.

Аналіз реалізації положень КК УРСР 1960 р. свідчить про те, що значного поширення, особливо на початку 60-х років ХХ ст., набуло звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. Не допускалося застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності лише до особи, яка раніше уже передавалася на поруки³⁸¹.

Завершальним етапом розвитку союзного кримінального законодавства стали Основні засади кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1991 р., які з певних причин так і не набули чинності.

У ст. 12 Основних засад кримінального законодавства Союзу і союзних республік 1991 р. вже не було положень про психічний стан особи після вчинення нею злочину. У ст. 15 цих же Основних засад уперше в історії розвитку радянського кримінального законодавства було формалізовано поняття обмеженої осудності, яке сьогодні практично без змін використане законодавцем у ст. 20 чинного КК України³⁸².

4-й етап – становлення і розвиток кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки сучасного періоду розвитку України (з 1 вересня 2001 р. і до сьогодні).

³⁸⁰ Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України та до Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3787-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 48.

³⁸¹ Цит. Уголовный кодекс УССР от 28 декабря 1960 г. ...

³⁸² Основы уголовного законодательства Союза ССР и республик // Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – № 11. – С. 27–43.

³⁷⁹ Там само.

З аналізу положень КК 2001 р. випливає, що кримінальному праву України, як і попередньому кримінальному законодавству, яке поширювало свою дію на територію нашої держави, також відомі не тільки заходи покарання, а й інші заходи, які за своєю правовою природою та сутністю слід відносити до так званих заходів безпеки. Однак зауважимо, що законодавець у чинному КК України частково визначає зазначені заходи як «інші заходи кримінально-правового характеру», регламентовані Розділом XIV Загальної частини КК України, куди включає: примусові заходи медичного характеру, примусове лікування та спеціальну конфіскацію³⁸³, а деякі з них закріплює як самостійні кримінально-правові інститути («Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх», «Звільнення від покарання та його відбування», «Судимість») і вважає тими «іншими кримінально-правовими наслідками», про які згадується у ч. 3 ст. 3 КК України, що можуть настати для особи за вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Зокрема, до останніх належать такі різновиди заходів безпеки³⁸⁴:

- 1) примусові заходи виховного характеру;
- 2) вилучення та знищення предметів;
- 3) заходи (обмеження), які застосовуються до особи під час звільнення її від відбування покарання з випробуванням, звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, умовно-дострокового звільнення її від відбування покарання, – так звані підтримуючі заходи.

Попри це, деякі заходи, які були регламентовані й КК України 1960 р., мають свої особливості щодо КК 2001 р. Так, чинне кримінальне законодавство України, яке також надає суду право застосовувати до неповнолітніх, які вчинили злочин невеликої або

середньої тяжкості, примусові заходи виховного характеру, на відміну від КК 1960 р., до таких заходів відносить³⁸⁵:

- а) застереження;
- б) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- в) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- г) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- г) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 роки.

Крім того, у КК України 2001 р. сутність примусових заходів виховного характеру розкривається у розділі «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх», що водночас свідчить про намагання законодавця зробити більш гуманними положення КК, враховуючи вікові і соціально-психологічні особливості розвитку неповнолітніх під час визначення межі їх кримінальної відповідальності.

Що стосується власне інституту примусових заходів медичного характеру як різновиду заходів безпеки, то КК України 2001 р., на відміну від КК 1960 р., порівняно детальніше врегулював його на нормативному рівні, а саме: з'явилося законодавче визначення мети зазначених заходів, а також уперше на законодавчому рівні вирішено питання їх продовження, зміни і припинення. Щодо видів зазначених заходів, то розробники цього Кодексу запропонували їх поділ на такі як³⁸⁶:

- 1) надання амбулаторної допомоги в примусовому порядку;

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. – 5-те вид., перероб. та доп. / відп. ред. *Є. Л. Стрельцов*. – Х., 2008. – С. 186; Науковий коментар Кримінального кодексу України / за ред. *М. Й. Коржанського*. – К., 2001. – С. 156; Науково-практичний коментар до Кримінального Кодексу України / за ред. *М. І. Мельника, М. І. Хаєрнюка*. – 7-е вид., перероб. та доп. – К., 2010. – С. 222.

³⁸³ Цит. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III

³⁸⁴ Цит. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III

2) госпіталізація до психіатричного закладу зі звичайним наглядом;

3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;

4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Як бачимо, у 2001 р. із прийняттям КК України відбулося механічне копіювання тих примусових заходів медичного характеру, які регламентувалися КК 1960 р., а також передбачено раніше не відомий їх вид – надання амбулаторної допомоги у примусовому порядку.

Таким чином, аналіз історичного розвитку кримінально-правової політики у сфері застосування заходів безпеки загалом не заперечує те, що поетапний розвиток інституту заходів безпеки зумовлюється постійним удосконаленням політики у сфері боротьби зі злочинністю з метою поступового зрушення у бік зникнення негативних соціальних явищ.

Козич І.В. Місце кримінально-правової політики у сфері протидії злочинам, що вчиняються із застосуванням насильства, в системі кримінально-правової політики

Політика у сфері протидії злочинності, як і всі її складові, є родовим поняттям до більш загального поняття «державна політика». Тому дослідження поняття «кримінально-правова політика у сфері протидії злочинам, що вчиняються із застосуванням насильства» доцільно поєднувати із розумінням «політики» взагалі та «політики в сфері протидії злочинності» зокрема. Крім того, слід визначити місце кримінально-правової політики у сфері протидії злочинам, що вчиняються із застосуванням насильства, в політиці у сфері боротьби зі злочинністю, у правовій політиці та у державній політиці.

Політика виступає важливою складовою функціонування держави. Тому немає нічого дивного в тому, що в літературі раз у раз зустрічаються терміни, що недвозначно вказують на тісний

зв'язок між правом і політикою, між суб'єктами правового і політичного впливу³⁸⁷. Проблеми різних галузей права все частіше починають розглядатися як з правової, так і з політичної точки зору.

Розгляду сутності і системи державної політики приділяється серйозна увага в сучасній правовій та політологічній літературі. Такий інтерес пояснюється не лише постійно зростаючим впливом політики на суспільне життя, але і тим, що вона стає визначальним чинником управління суспільними процесами.

А. А. Митрофанов, детально аналізуючи позиції багатьох вчених стосовно розуміння політики виділяє чотири основні концепції визначення поняття «політика»:

- 1) як відносини між різними класами, групами та державами;
- 2) як ототожнення з подібними явищами (влада, панування);
- 3) як управління (функціональна концепція);
- 4) як вказівку на її цілі (телеологічна концепція)³⁸⁸.

Узагальнивши дані концепції, він дає наступне визначення політики: «політика – це організаційна та регулятивно-контрольна сфера суспільства, пов'язана з діяльністю державної влади щодо функціонування та розвитку суспільства в життєво важливих соціальних сферах»³⁸⁹. Однак не варто обмежувати політику виключно соціальними сферами, оскільки і правова, і економічна, та й інші сфери, стосовно яких може здійснюватись державна політика, є не менш важливими.

Основним інститутом політичного управління завжди виступала і продовжує залишатися держава, яка є виразником загальних інтересів населення у своїй політиці та у зв'язку з цим виконує інтегруючу роль у суспільстві.

³⁸⁷ Политическая наука : новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; научн. ред. русск. изд. проф. Е. Б. Шестопал. – М. : ВЕЧЕ, 1999. – С. 204.

³⁸⁸ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні : формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – Одеса : Одеськ. юрид. ін.-т НУВС, 2004. – С. 8.

³⁸⁹ Там само. – С. 10.

НБ ПНУС

804043

Наукове видання

**Політика у сфері
боротьби зі злочинністю
України: теоретичні та
прикладні проблеми**

Колективна монографія

за загальною редакцією Заслуженого діяча науки і
техніки України, д.ю.н., проф., П.Л.Фріса та
д.ю.н., проф. В.Б.Харченка

Комп'ютерна верстка *Ігор Козич*

Підписано до друку 17.03.2016. Формат 60x84/16.

Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".

Ум. друк. арк. 26,25. Тираж 300 пр. Зам. № 12/16.

Видавець

Видавництво Прикарпатського національного університету імені

Василя Стефаника

76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1

Тел. 75-13-08. E-mail: vdvclt@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від

12.12.2006

ISBN 978-966-640-420-9